

**M.M. BACHTIN
V.N. VOLOŠINOV**

**Marxizmus,
freudizmus,
filozofia jazyka**

NAKLADATELSTVO PRAVDA

Veda o ideológiách a filozofia jazyka

Problém ideologického znaku. Ideologický znak a vedomie. Slovo ako ideologický znak par excellence. Ideologická neutralita slova. Schopnosť slova byť vnútorným znakom. Závery

Problémy filozofie jazyka sú v súčasnosti pre marxizmus osobitne aktuálne a závažné. Na mnohých najdôležitejších bojových úsekoch vedeckej práce zápasí marxistická metóda práve s týmito problémami, a ak ich samostatne neposúdi a nerozrieši, nie je možný jej ďalší produktívny postup vpred.

Predovšetkým samy základy marxistickej vedy o ideologickej tvorbe — základy metodológie, literárnej vedy, religionistiky, vedy o morálke atď., sú úzko späté s problémami filozofie jazyka.

Každý ideologický produkt nie je len čistou skutočnosťou — prírodnej a sociálnej — ako fyzické teleso, výrobný nástroj alebo predmet spotreby, ale okrem toho, na rozdiel od spomínaných javov, odnáša a lomí inú skutočnosť, ktorá sa nachádza mimo neho. Všetkému ideologickému náleží význam: ono reprezentuje, zobrazuje, zastupuje niečo, čo je mimo neho, čže je znakom. *Kde niet znaku, tam niet ani ideológie. Fy-*

zické teleso je takpovediac totožné samo so sebou — nič neoznačuje, celkom sa kryje so svojou prírodnou jedinečnou danosťou. Tu niet čo hovoriť o ideológii.

Každé fyzické teleso však možno chápať ako obraz, povedzme ako stelesnenie prírodnej zotrvačnosti a nevyhnutnosti v danej jedinečnej veci. Takýto umelecko-symbolický obraz danej fyzickej veci je už ideologickým produktom. Fyzická vec sa zmenila na znak. Je stále časťou materiálnej skutočnosti, a pritom určitým spôsobom odráža a lomí inú skutočnosť.

To isté platí i o každom výrobnom nástroji. Výrobný nástroj je sám osebe bez významu; náleží mu len určitá funkcia — slúži tomu-ktorému výrobnému cieľu. Nástroj slúži tomuto cieľu ako daná jedinečná vec, nič neodráža ani nezastupuje. Ale aj výrobný nástroj možno premeniť na ideologický znak. Je ním napríklad kosák a kladivo v znaku Sovietskeho zväzku; tu im už náleží čiro ideologický význam. Výrobný nástroj možno aj ideologicky ozdobiť. Tak už nástroje prvotného človeka sú pokryté obrázkami alebo ornamentmi, t. j. sú pokryté znakmi. Pravda, sám nástroj sa pritom nestáva znakom.

Dalej možno výrobnému nástroju dať umelecky dokonalú formu, pričom toto umelecké stvárnenie bude v harmonickom súlade s účelovou výrobnou funkciou nástroja. V tomto prípade dochádza akoby k maximálnemu zblíženiu, takmer k splynutiu znaku s výrobným nástrojom. I tu však pozorujeme zreteľnú hraničnú líniu zmyslu: nástroj ako taký sa nestáva znakom a znak ako taký sa nestáva výrobným nástrojom.

Spotrebný predmet možno takisto urobiť ideologickým znakom. Napríklad chlieb a víno sa stávajú náboženským symbolom v kresťanskej sviatosti prijímania. Spotrebný predmet ako taký však vôbec nie je znakom. Spotrebné predmety možno, tak ako nástroje, zjednotiť s ideologickými znakmi, ale pritom sa nestiera zreteľná hraničná línia zmyslu medzi nimi. Tak sa chlieb pečie v určitej forme, a táto forma vôbec nie

je zdôvodnená výlučne určením chleba na spotrebu, ale má i určitý, i keď primitívny, znakový ideologický význam (napríklad forma pletenky alebo vianočky).

Teda popri prírodných javoch, technických a spotrebných predmetoch jestvuje osobitý svet — *svet znakov*.

Znaky sú tiež jedinečné materiálne veci, a ako sme videli, hociktorá vec z oblasti prírody, techniky alebo spotreby sa môže stať znakom, pritom však nadobúda význam, ktorý presahuje hranice jej jedinečnej danosti. Znak nielenže jednoducho jestvuje ako časť skutočnosti, ale aj odráža a lomí inú skutočnosť, a preto ju môže skreslovať, alebo byť voči nej adekvátnym, chápať ju z určitého hľadiska atď. Každý znak podlieha kritériám ideologického hodnotenia (lož, pravda, adekvátnosť, spravodlivosť, dobro atď.). Oblasť ideológie sa zhoduje s oblasťou znakov. Možno medzi ne dať znamienko rovnosti. Kde je znak, tam je i ideológia, *všetkému ideologickému náleží znakový význam*.

Vnútri samej oblasti znakov, t. j. vnútri ideologickej sféry, existujú hlboké rozdiely: sem predaša patrí i umelecký obraz, i náboženský symbol, i vedecký vzorec, i právna norma atď. Každá oblasť ideologickej tvorby sa špecificky orientuje v skutočnosti a špecificky ju lomí. Každdej oblasti náleží osobitná funkcia v jednote sociálneho života. *Znaková povaha je však všeobecným určením všetkých ideologických javov*.

Každý ideologický znak je nielen odrazom, tieňom skutočnosti, ale aj materiálnou časťou tejto skutočnosti. Každý znakový ideologický jav je daný v nejakom materiáli: v zvuku, vo fyzikálnej látke, vo farbe, v telesnom pohybe atď. V tomto vzťahu je skutočnosť znaku úplne objektívna a podlieha jednotnej monistickej objektívnej metóde skúmania. Znak je javom vonkajšieho sveta. Aj on sám, aj všetky ním vyvolané účinky, t. j. reakcie, činy a nové znaky, ktoré produkuje v okolí, v sociálnom prostredí, sa vyskytujú vo vonkajšej skúsenosti.

Toto tvrdenie je neobyčajne dôležité. Čo ako je ele-

mentálne a čo ako sa javí ako samozrejme, veda o ideológiách doposal z neho nevyvodila všetky náležité závery.

Idealistická filozofia kultúry a psychologická kultúrológia umiestňujú ideológiu do vedomia.¹ Tvrdia, že ideológia je faktorom vedomia. Vonkajšie telo znaku je len obalom, len technickým prostriedkom na realizáciu vnútorného efektu — chápania.

Ani idealizmu, ani psychologizmu neberú do úvahy, že samo chápanie sa môže realizovať len v nejakom znakovom materiáli (napríklad vo vnútornej reči). Neberie sa do úvahy, že proti znaku stojí znak a že samo vedomie sa môže realizovať a stať skutočným faktorom, len ak sa stelesní v materiáli znaku. Chápanie znaku predsa spočíva v určení vzťahu medzi znakom, ktorý má byť pochopený, a iným, už známym znakom; inými slovami, chápanie odpovedá na znak — znakmi. A táto reťaz ideologickej tvorby a chápania, ktorá ide od znaku k znaku a k novému znaku, je jednotná a nepretržitá: od jedného znakového, a teda materiálneho ohnivka bez prerušenia prechádzame k inému, tiež znakovému ohnivku. A reťaz nikdy nie je prerušená, nikde sa neponára do vnútorného bytia, nemateriálneho a takého, ktoré by nebolo stelesnené v znaku.

Táto ideologická reťaz sa tiahne od jedného vedomia k druhému vedomiu a zjednocuje ich. Veď znaky vznikajú len v procese vzájomného pôsobenia medzi individuálnymi vedomiami. I samo individuálne vedomie je naplnené znakmi. Vedomie sa stáva vedomím, len

¹ Treba poznamenať, že v súčasnom novokantovstve pozorujeme obrat v tomto ohľade. Máme na mysli ostatnú knihu E. Cassirera *Philosophie der symbolischen Formen*, T. I, 1923. Ostávajúca na pôde vedomia, Cassirer považuje za základnú črtu vedomia reprezentáciu. Každý prvok vedomia niečo predstavuje, je nositeľom symbolickej funkcie. Celok je daný v časti a časť sa chápe len v celku. Idea je podľa Cassirera tiež zmyslová, tak ako hmota, je to však zmyslovosť symbolického znaku, je to reprezentatívna zmyslovosť.

keď sa naplní ideologickým, resp. znakovým obsahom, a teda len v procese sociálneho vzájomného pôsobenia. Napriek hlbokým metodologickým rozdielom medzi idealistickou filozofiou kultúry a psychologickou kultúrológiou sa obidva tieto smery dopúšťajú jedného a toho istého základného omylu. Tým, že umiestňujú ideológiu do vedomia, premieňajú vedu o ideológiách na vedu o vedomí a jeho zákonoch, a vonkoncom nezáleží na tom, či to robia z transcendentalistického, alebo empiricko-psychologického hľadiska.

Tento omyl je zodpovedný tak za hlbokú deformáciu skúmanej skutočnosti, ako aj za metodologické zmätky vo vzájomných vzťahoch jednotlivých oblastí poznania. Ideologická tvorba — materiálny a sociálny fakt — sa vtláča do rámca individuálneho vedomia. Na druhej strane samo individuálne vedomie stráca akúkoľvek oporu v skutočnosti. Stáva sa alebo všetkým, alebo ničím.

V idealizme sa vedomie stáva všetkým, umiestňuje sa niekde nad bytie a určuje ho. V skutočnosti však tento vládca vesmíru je v idealizme len hypostazovaným abstraktnou súvislosťou medzi najvyššobecnějšími formami a kategóriami ideologickej tvorby.

Pre psychologický pozitivizmus je zasa vedomie ničím — súhrnom náhodných psychofyziológických reakcií, ktoré nejakým zákonom výtstujú do zmysluplnej a jednotnej ideologickej tvorby.

Objektívna sociálna zákonitosť ideologickej tvorby, chybne interpretovaná ako zákonitosť individuálneho vedomia, nevyhnutne musí stratiť svoje skutočné miesto v bytí a vzdialiť sa alebo do nadekstenčných výšin transcendentalizmu, alebo do predsociálnych hlbín psychofyzického biologického subjektu.

Ideologické ako také však nemožno vysvetliť ani z nadčlovečích, ani z predčlovečích, živočíšnych koreňov. Jeho skutočné miesto je v bytí — v špecifickom sociálnom znakovom materiáli, ktorý vytvoril človek. Jeho špecifickosť spočíva práve v tom, že sa nachádza

medzi organizovanými individuami, že je prostredím, médium ich komunikácie.

Znak môže vzniknúť len na *interindividuálnom teritóriu*, pričom toto teritórium nie je „prírodné“ v priamom zmysle tohto slova:² ani medzi dvoma homo sapiens znak nevzniká. Je nevyhnutné, aby dve individualá boli *sociálne organizované*, aby tvorili kolektív: len vtedy sa môže medzi nimi vytvoriť znakové prostredie. Individuálne vedomie nielenže tu nemôže samo nič vysvetliť, ale naopak, ono samo potrebuje byť vysvetlené zo sociálneho ideologického prostredia.

Individuálne vedomie je sociálno-ideologický fakt. Kým táto téza nebude uznaná so všetkými dôsledkami, ktoré z nej vyplývajú, nemožno vybudovať ani objektívnu psychológiu, ani objektívnu vedu o ideológiách. Práve problém vedomia robí hlavné ťažkosti a spôsobuje hlboký znátok vo všetkých otázkach spojených tak s psychológiou, ako i s vedou o ideológiách. Vedomie sa napokon stalo asyrium ignorantiae pre všetky filozofické konštrukcie. Zmenilo sa na skládku všetkých nerozriešených problémov, všetkých objektívne nerozložiteľných zvyškov. Namiesto toho, aby sa hľadalo jeho objektívne určenie, začalo sa používať na subjektívizáciu a rozklad všetkých určitých objektívnych určení.

Jediným možným objektívnym určením vedomia môže byť len určenie sociologické. Vedomie nemožno vyvodit' bezprostredne z prírody, tak ako sa o to pokúšal a stále pokúša nálny mechanistický materializmus a súčasná objektívna psychológia (biologická, behavioristická a reflexologická). Ideológiu nemožno vyvodit' z vedomia, ako to robí idealizmus a psychologický pozitivizmus. Vedomie sa utvára a uskutočňuje v znakovom materiáli, vytvorenom v procese sociálneho styku organizovaného kolektívu. Individuálne vedomie sa živi

² Spoločnosť je, pravda, tiež časť prírody, ale len časť, časť kvalitatívne odlišná, majúca svoje špecifické zákonnosti.

znakmi, vyrastá z nich, odráža v sebe ich logiku a ich zákonnosť. Logika vedomia je logikou ideologickej komunikácie, znakovej interakcie kolektívu. Ak zbavíme vedomie jeho znakového ideologického obsahu, neostane z neho vôbec nič. Vedomie sa môže uchýliť len do obrazu, do slova, do významového gesta atď. Mimo tohto materiálu ostane len holý fyziologický akt, neosvetlený vedomím, t. j. neosvetlený, neinterpretovaný znakmi.

Z toho, čo sme povedali, vyplýva tento metodologický záver: *veda o ideológiách nijako nezávisí od psychológie a neopiera sa o ňu.* Naopak, ako to detailnejšie budeme vidieť v jednej z nasledujúcich kapitol, *objektívna psychológia sa musí opierať o vedu o ideológiách.* Skutočnosťou ideologických javov je objektívna skutočnosť sociálnych znakov. Zákony tejto skutočnosti sú zákonmi znakovkej komunikácie, určené bezprostredne celým súhrnom sociálno-ekonomických zákonov. Ideologická skutočnosť je bezprostrednou nadstavbou nad ekonomickou základňou. Individuálne vedomie nie je architektom ideologickej nadstavby, ale len nájomníkom, ktorý našiel prístrešie v sociálnej budove ideologických znakov.

Tým, že sme predbežne oddelili ideologické javy a ich zákonnosť od individuálneho vedomia, ešte užšie sme ich spojili s podmienkami a formami sociálnej komunikácie. Skutočnosť znaku je úplne determinovaná touto komunikáciou. Ved bytie znaku nie je ničím iným než jej materializáciou. Také sú všetky ideologické znaky.

Táto znaková povaha a úplná všestranná podmienenosť komunikáciou nie je nikde vyjadrená tak zreteľne a úplne ako práve v jazyku. *Slovo je ideologickým fenoménom par excellence.* Celú skutočnosť slova úplne pohlcuje jeho funkcia byť znakom. Niet v ňom ničoho, čo by bolo ľahostajné k tejto funkcii a čo by ne-

vzniklo z nej. Slovo je najčistejším a najjemnejším médiom sociálneho styku.

Už len indikatívnosť, reprezentatívnosť slova ako ideologického fenoménu, výnimočná dištingtívnosť jeho znakovej štruktúry by stačili na to, aby bolo vo vede o ideológiách slovo vyzdvihnuté na prvé miesto. Základné všeobecno-ideologické formy znakovej komunikácie by mohli byť najlepšie odhalené práve na materiáli slova.

To však nie je všetko. Slovo nie je len najindikatívnejším a najčistejším znakom, slovo je navyše *neurčitelným znakom*. Všetok ostatný znakový materiál je špecializovaný podľa jednotlivých oblastí ideologickej tvorby. Každá oblasť má svoj vlastný ideologický materiál, formuje svoje špecifické znaky a symboly, ktoré sa v iných oblastiach nedajú použiť. Tu sa znak utvára špecifickou ideologickou funkciou a nedá sa od nej oddeliť. Slovo je k špecifickej ideologickej funkcii neutrálne. Môže byť nositeľom *ľubovolnej* ideologickej funkcie: vedeckej, estetickej, morálnej alebo náboženskej.

Okrem toho existuje veľká oblasť ideologickej komunikácie, ktorá sa nedá začleniť do určitej ideologickej sféry. Je to *životná komunikácia*. Táto komunikácia je obsahovo neobychajne bohatá a dôležitá. Na jednej strane sa bezprostredne primkňuje k procesom produkcie, na druhej strane sa dotýka oblastí rozličných sformovaných a špecializovaných ideológií. O tejto špecifickej oblasti *životnej ideológie* budeme podrobnejšie hovoriť v nasledujúcej kapitole. Tu len poznamenáme, že materiálom životnej komunikácie je predovšetkým *slovo*. Takzvaná hovorová reč a jej formy majú svoje miesto práve tu, v oblasti životnej ideológie.

Pre slovo je charakteristická ešte jedna nanejvýš závažná osobitosť, ktorej slovo vďačí za to, že je prírodným médiom individuálneho vedomia. I keď skutočnosť slova, tak ako každého znaku, zaujíma miesto

medzi individuami, slovo sa zároveň utvára prostredkami individuálneho organizmu, nepotrebuje nijaké nástroje ani nijaký mimotelesný materiál. Tým je dané, že *slovo sa stalo znakovým materiálom vnútorného života* — *vedomia* (vnútorná reč). Veď vedomie sa mohlo rozvíjať len tým, že malo k dispozícii hybky materiál, ktorý bolo možné vyjadriť telesne. A práve takýmto materiálom bolo slovo. Slovo môže slúžiť ako znak takpovediac vnútorného použitia; môže sa realizovať ako znak, i keď nie je úplne vyjadrené navonok. Preto je problém individuálneho vedomia ako *vnútorného slova* (vnútorného znaku vo všeobecnosti) jedným z najdôležitejších problémov filozofie jazyka.

Už od samého začiatku je jasné, že k tomuto problému nemožno pristúpiť tak, že si vypomôžeme zaužívaným pojmom slova a jazyka, ako ich vypracovala nesociologická lingvistiká a filozofia jazyka. Aby sme pochopili funkciu slova ako prostredia vedomia, na to je potrebná hlboká a detailná analýza slova ako sociálneho znaku.

Táto výlučná úloha slova ako prostredia vedomia určuje to, že *slovo sprevádza ako nevyhnutný ingrediens vobec všetku ideologickú tvorbu*. Slovo sprevádza a komentuje každý ideologický akt. Procesy chápania každého ideologického javu (obrazu, hudby, obradu, činu) sa neuskutočňujú inak než za účasti vnútornej reči. Všetky prejavy ideologickej tvorby, všetky iné, neverbálne znaky sú zaplavované životom reči, sú doň ponorené a nedajú sa od neho úplne oddeliť a odtrhnúť.

To, pravda, neznamená, že slovo môže nahradiť každý iný ideologický znak. Nie, nijaký zo základných špecifických ideologických znakov nemožno slovom úplne nahradiť. Zásadne nemožno slovom adekvátne reprodukovat' hudobné dielo ani maliarsky obraz. Slovo nemože úplne nahradiť náboženský obrad, niet adekvátnej slovnej náhrady ani za najjednoduchšie životné gesto. Ak by sme to popierali, viedlo by to

k najbanámejšiemu racionalizmu a simplifikátorstvu. No zároveň sa všetky tieto slovom nenahradiiteľné ideologické znaky operajú o slovo a sú ním správdané tak ako spev hudobným správdodom.

Ani jeden kultúrny znak, ak je pochopený a nadobudne zmysel, neostáva izolovaný, stáva sa súčasťou *slovné stvárneného vedomia*. Vedomie je schopné nájsť k nemu nejaký slovný prístup. Preto sa okolo každého ideologického znaku utvárajú akoby sústredené kruhy slovných ozvien a rezonancií. Každý *ideologický lom utvárajúceho sa bytia* v čo akom významovom materiáli je *správdávaný ideologickým lomom v slove* ako záväzným správdodným javom. Slovo je pritomné v každom akte chápania a v každom akte interpretácie.

Všetky zvláštnosti slova, ktoré sme rozobrali — jeho *znaková čistota, ideologická neutralita, unorenosť do životnej komunikácie, jeho schopnosť stať sa unárodným slovom* a napokon jeho *záväzná prítomnosť ako správdodného javu v každom vedomom ideologickom akte* —, všetko toto robí zo slova základný objekt vedy o ideológiách. Zákony ideologického lomu bytia v znaku a vo vedomí, jeho formy a mechanismus tohto lomu je potrebné skúmať predovšetkým na materiáli slova. Vniešť marxistickú sociologickú metódu do všetkých hlbok a subtilností „*immanentných*“ ideologických štruktúr možno len na základe filozofie jazyka ako *filozofie ideologického znaku*, vypracovanej práve marxizmom.

Problém vzťahu základne a nadstavieb

Neprípustnosť kategórií mechanistickej kauzality vo vede o ideológii. Utváranie spoločnosti a utváranie slova. Znakové vyjadrenie spoločenskej psychológie. Problém reťových životných zánov. Formy sociálneho styku a formy znakov. Téma znaku. Triadny boj a dialektika znaku. Záver

Jeden zo základných problémov marxizmu — problém *vzťahu základne a nadstavieb* — je viacerými svojimi podstatnými momentmi úzko spätý s otázkami filozofie jazyka a ich rozriešením, alebo aspoň ich širším a hlbším rozborom sa môže mnohé objasniť.

Keď sa kladie otázka, akým spôsobom základňa určuje ideológiu, dostávame na ňu pravdivú, ale príliš všeobecnú, a preto mnohoznačnú odpoveď: *kauzálne*. Ak pod kauzalitou máme chápať mechanistickú kauzalitu, ako ju doteraz chápú a určujú pozitivistickí predstavitelia prírodovedného myslenia, tak táto odpoveď je od základu chybná a protirečí samým základom dialektického materializmu.

Sféra použiteľnosti kategórie mechanistickej kauzality je mimoriadne obmedzená a i v samej prírodovede sa stále viac a viac zužuje, a to tou mierou, ako sa dialekticky rozširujú a prehlbujú jej základy. Pokiaľ ide o základné otázky historického materializmu a celej

vedy o ideológiách, tu o použití tejto inernej kategórie nemôže byť ani reč.

Stanovenie súvislosti medzi základňou a javom v trhnutým z celostného a jednotného ideologického kontextu nemá nijakú poznávaciu hodnotu. Predovšetkým je nevyhnutné určiť význam danej ideologickej zmeny v kontexte tej-ktorej ideológie, pričom treba brať do úvahy, že každá ideologická oblasť je jednotným celkom, ktorý reaguje na zmenu základne všetkými svojimi konštitutívnymi zložkami. Preto vysvetlenie musí zachovať všetky kvalitatívne diferencie medzi oblasťami, ktoré na seba pôsobia, a sledovať všetky etapy, ktorými prechádza zmena. Len za tejto podmienky výsledkom analýzy nebude vonkajšia korelácia dvoch náhodných javov nachádzajúcich sa na odlišných úrovniach, ale proces skutočného dialektického utvárania sa spoločnosti, ktorý vychádza zo základne a završuje sa v nadstavbách.

Ak sa ignoruje špecifickosť znakového ideologického materiálu, ideologický jav sa zjednodušuje, berie sa do úvahy a vysvetľuje len jeho racionálny obsahový moment (napríklad — priamy poznávací zmysel istého umeleckého obrazu, ako Rudin — „zbytočný človek“), a tento moment sa uvádza do súvislosti so základňou (napríklad — šlachta degeneruje, z toho „zbytočný človek“ v literatúre). Alebo naopak, vyčleňuje sa len vonkajší, technický moment ideologického javu (napríklad technika architektonickej konštrukcie alebo chemická technológia farieb), a tento moment sa bezprostredne vyvodzuje z technickej úrovne výroby.

Obidva tieto spôsoby vyvodenia ideológie zo základne rovnako obchádzajú podstatu ideologického javu. Aj ak je stanovená vzájomná súvislosť pravdivá, aj ak sa „zbytoční ľudia“ skutočne objavili v literatúre v súvislosti s tým, že šlachtické hospodárstvo začalo upadať, tak z toho po prvý vôbec nevyplýva, že zodpovedajúce hospodárske otrasy mechanicky kauzálne produkujú „zbytočných ľudí“ na stránkach románu

[absurdnosť takéhoto predpokladu je úplne zřejmá], po druhé sama táto vzájomná súvislosť nemá nijakú poznávaciu hodnotu, pokiaľ nie je objasnená špecifická náoha „zbytočného človeka“ v umeleckej štruktúre románu a špecifická náoha románu v sociálnom živote ako celku.

Je predsa jasné, že od ekonomických premien v hospodárstve k objaveniu sa „zbytočného človeka“ v románe vedie veľmi dlhá cesta, prechádzajúca viacerými kvalitatívne rozdielnymi oblasťami, z ktorých každá sa vyznačuje špecifickou zákonitosťou a svojbytnosťou. Je predsa jasné, že „zbytočný človek“ sa v románe neobjavil nezávisle od iných prvkov románu a bez akejkolvek súvislosti s nimi; naopak, celý román sa pretvoril ako jednotný organický celok, podriadený svojim špecifickým zákonom. Práve tak sa pretvorili i všetky ostatné prvky románu — jeho kompozícia, štýl atď. A i toto organické pretvorenie románu sa uskutočnilo v úzkej súvislosti so zmenami v celej literatúre.

Problém vzájomného vzťahu základne a nadstavieb — problém nanaľvš zložitý, ktorý na to, aby mohol byť produktívne rozpracovaný, vyžaduje obsiahly predbežný materiál — môže byť v značnej miere objasnený práve na materiáli slova.

Z hľadiska, ktoré nás zaujíma, je podstatá tohto problému v tom, ako skutočné bytie (základňa) určuje znak, ako znak odráža a lomí vznikajúce bytie.

Osobitosť slova ako ideologického znaku, ktoré sme rozobrali v predchádzajúcej kapitole, robia slovo najvhodnejším materiálom na principiálne objasnenie celého problému. Z tohto hľadiska nie je dôležitá ani tak znaková čistota slova, ako skôr jeho sociálna zšadenitosť. Ved slovo sa vkráda doslova do každého vzájomného styku a súčasnosti ľudí: do pracovnej spolupráce, do ideologickej komunikácie, do ná-

hodných životných kontaktov, do politických vzťahov atď. V slove sa realizujú nespočetné ideologické nite, ktoré prenikajú všetky oblasti sociálneho styku. Je celkom pochopiteľné, že slovo bude najcitlivejším *ukazovateľom sociálnych zmien*, a to i takých, ktoré ešte len dozrievajú, ktoré ešte nemajú definitívnu podobu, ktoré ešte neprenikli do hotových a ustálených ideologických systémov. Slovo je prostredím pozvoľného kvantitatívneho hromadenia zmien, ktoré sa ešte nestiahi pretvoriť na novú ideologickú kvalitu, ktoré ešte nestiahili utvoriť novú a ucelenú ideologickú formu. Slovo je schopné fixovať všetky prechodné, i tie najjemnejšie a ľahné fázy sociálnych zmien.

Takzvaná spoločenská psychológia, ktorá podľa Pleananova a väčšiny marxistov tvorí prechodný článok medzi sociálno-politickým usporiadaním a ideológiou v úzkom zmysle (veda, umenie atď.), je reálne, materiálne daná ako *slovné uzájomné pôsobenie*. Keby sme spoločenskú psychológiu vyňali z tohto reálneho procesu rečovej (všeobecne znakovej) komunikácie a vzájomného pôsobenia, zmenila by sa na metafyzický alebo mystický pojem („kolektívna duša“ alebo „kolektívna vnútorná psychika“, „duch národa“ atď.). Spoločenská psychológia nie je daná niekde vnútri [v „dušiach“ komunikujúcich indivíduí], ale úplne vonku, v slove, v geste, v číne. Niet v nej ničoho nevjadreného, vnútorného, všetko je vonku, všetko je v procese výmeny, všetko je v materiáli, a predovšetkým v materiáli slova.

Výrobné vzťahy a sociálno-politické usporiadanie, ktoré je nimi bezprostredne podmienené, určujú všetky možné slovné kontakty ľudí, všetky formy a spôsoby ich slovnej komunikácie: v práci, v politickom živote, v ideologickej tvorbe. A zasa podmienkami, formami a typmi rečovej komunikácie sú určené formy i témy rečových prejavov.

Spoločenská psychológia, to je predovšetkým živej rozmanitých *rečových prejavov*, ktorý zo všetkých strán obmýva všetky formy a druhy ustálenej ideologickej tvorby: kulóarne rozhovory, výmena názorov v divadle, na koncerte, na rozličných spoločenských zhromaždeniach, číro náhodné rozhovory, spôsoby slovnej reakcie na životné a každodenné udalosti, spôsob, akým si uvedomujeme sami seba, svoje spoločenské postavenie pomocou slov atď. Spoločenská psychológia je daná predovšetkým v tých najrozličnejších formách „*výpovedí*“, vo forme malých *rečových zájmov*, vnútorných a vonkajších, doteraz takmer vôbec nepreskúmaných. Všetky tieto rečové prejavy sú, prirodzene, späté s inými typmi znakového prejavu a vzájomného pôsobenia — s mimikou, gestikuláciou, konvenciami atď.

Všetky tieto formy rečového vzájomného pôsobenia sú nanaivýš úzko späté s podmienkami danej sociálnej situácie a mimoriadne citlivo reagujú na všetky záknity sociálnej atmosféry. A práve tu, vnútri spoločenskej psychológie materializovanej v slove sa hromadia sotva badateľné zmeny a posuny, ktoré potom nachádzajú svoj výraz v hotových ideologických produktoch.

Z toho, čo sme povedali, vyplýva, že spoločenskú psychológiu treba skúmať z dvoch strán: po prvé z hľadiska jej *obsahu*, t. j. z hľadiska *tém*, ktoré sú v nej aktuálne v tom alebo inom momente, a po druhé — z hľadiska *foriem a typov rečovej komunikácie*, v ktorých sa dané témy realizujú (psusádzujú, vyjadrujú, skúmajú, zvažujú).

Doteraz sa toho skúmania spoločenskej psychológie obmedzovala len na prvé hľadisko, t. j. na určenie jej tematických zložiek. Pritom však nebola zreteľne sfornulovaná ani otázka, kde hľadať objektívne dokumenty, t. j. materiálne vyjadrenia spoločenskej psycho-

lógie. Aj tu pojmy „vedomie“, „psychika“, „vnutorný svet“ zohrali smutnú úlohu tým, že oslobodzovali od nevyhnutnosti hľadať zreteľne vymedzené materálne formy vyjadrenia spoločenskej psychológie.

Otázka konkrétnych foriem má však prvoradý význam. Nepôjde tu, pravda, o pramene nášho poznania spoločenskej psychológie v tej alebo onej dobe (napríklad memoáre, listy, literárne diela), ani o pramene chápania „ducha doby“, ale práve o samy formy, v ktorých sa tento duch konkrétne uskutočňuje, t. j. o formy životnej znakovej komunikácie.

Typológia týchto foriem je jednou z najdôležitejších úloh marxizmu.

Neskoršie, v súvislosti s problematikou výpovede a dialógu sa ešte dotkneme problému rečových žánrov. Tu sa obmedzíme len na jednu poznámku.

Každá doba a každá sociálna skupina má svoj rečtor rečových foriem pre komunikáciu v oblasti životnej ideológie. Každý skupine rovnorodých foriem, t. j. každému životnému rečovému žánru zodpovedá vlastná skupina tém. Medzi formou komunikácie (napríklad bezprostredná technická pracovná komunikácia), formou výpovede (stručná pracovná replika) a jej témou jestvuje súvislá organická jednota. Preto sa *klasifikácia foriem výpovede musí opierať o klasifikáciu foriem verbálnej komunikácie*. Formy verbálnej komunikácie sú zasa celkom určené výrobnými vzťahmi a sociálno-politickým usporiadaním. Pri podrobnejšej analýze by sme videli, aký veľký význam má *hierarchický moment* v procese rečového vzájomného pôsobenia, aký silný vplyv má hierarchická organizácia komunikácie na formy výpovede. Slovná etiketa, rečkomunikácie na formy výpovede. Slovná etiketa, rečový takt a iné formy prispôsobenia výpovede hierarchickej organizácii spoločnosti majú nesmierny význam v procese vytvárania *základných životných žánrov*.¹

¹ O probléme životných rečových žánrov sa v lingvistickej a filozofickej literatúre začalo uvažovať až v poslednom čase.

Každý znak, ako vieme, sa utvára medzi sociálne organizovanými ľuďmi v procese ich vzájomného pôsobenia. Preto sú *formy znaku podmienené predovšetkým sociálnou organizáciou daných ľudí a bezprostrednými podmienkami ich vzájomného pôsobenia*. Keď sa zmenia tieto formy, mení sa i znak. Jednou z úloh vedy o ideológiách musí byť tiež, aby preskúmala sociálny život slovného znaku. Len z tohto hľadiska možno konkrétne vyjadriť problém *vzájomného vzťahu znaku a bytia*, len za tejto podmienky možno proces kauzálnej determinácie znaku bytím ukázať ako proces skutočného prechodu bytia do znaku, skutočne dialektického lomu bytia v znaku.

V záujme toho musíme rešpektovať základné metodologické požiadavky:

1) *Nemožno odtrhnúť ideológiu od materálnej skutočnosti znaku* (umiesťňovať ju do „vedomia“ alebo iných vágnych a neuchopiteľných oblastí).

2) *Nemožno odtrhnúť znak od konkrétnych foriem sociálnej komunikácie* (lebo znak je časťou organizovanej sociálnej komunikácie a mimo nej vôbec nejestvuje, mení sa na jednoduchú fyzickú vec).

3) *Nemožno odtrhnúť komunikáciu a jej formy od ich materálnej základne*.

Každý ideologický znak vrátane slovného znaku, usku-točňovaný v procese sociálnej komunikácie, je určovaný *sociálnym obzorom* danej epochy a danej sociálnej skupiny. Doteraz sme hovorili o forme znaku, určovanej formami sociálneho vzájomného pôsobenia. Teraz sa dotýkame druhej strany — *obsahu znaku a hodnotového akcentu*, ktorý spravádza každý obsah.

V každej etape rozvoja spoločnosti jestvuje osobitý

Jedným z prvých serióznych pokusov skúmať tieto žánre, pravda, bez zreteľne vymedzenej sociologickej orientácie, je práca Lea Spitzera *Italienische Umgangssprache* (1922). O Spitzerovi, jeho predchodcoch a stupencoch sa obšírnejšie zmienime neskoršie.

a ohraničený okruh predmetov, prístupných sociálne-mu vnímaniu, ktorým toto vnímanie pridáva hodnotový akcent. Len tento okruh predmetov nadobúda znakovú formu, stáva sa objektom znakovkej komunikácie. Čím je určený tento okruh hodnotovo akcentovaných predmetov?

Na to, aby predmet, nech už patrí k hociktorému druhu skutočnosti, vošiel do sociálneho obzoru skupiny a podnietil znakovú ideologickú reakciu, je nevyhnutné, aby bol tento predmet spätý s podstatnými sociálno-ekonomickými predpokladmi bytia danej skupiny, je nevyhnutné, aby nejako zasiahol, čo i okrajovo, základ materálnej existencie danej skupiny.

Individuálna svojvoľa pritom, pravda, nemôže mať nijaký význam. Veď znak sa tvorí medzi jednotlivcami, v sociálnom prostredí, a preto je nevyhnutné, aby predmet nadobudol interindividuálny význam, len vtedy sa môže stať objektom znakového stvárnenia. Inými slovami, *do sveta ideológie môže vojsť, sformovať sa v ňom a nadobudnúť určitú len to, čo nadobudlo spoločenskú hodnotu.*

Preto všetky ideologické akcenty, i keď sú stvárené individuálnym hlasom (napríklad v slove), alebo vôbec individuálnym organizmom, sú *sociálnymi akcentmi*, ktoré si robia nárok na *sociálne uznanie*, a len vďaka tomuto uznaniu sa realizujú navonok, v ideologickom materiáli.

Dohodnime sa, že skutočnosť, ktorá sa stáva objektom znaku, budeme nazývať *témou* znaku. Každý zavšeňý znak má svoju tému. Tak každý slovný prejav má svoju tému.²

Ideologická téma je vždy sociálne akcentovaná. Pravda, všetky tieto sociálne akcenty ideologických tém prenikajú i do individuálneho vedomia, ktoré, ako vieme, je skrz-naskrz ideologické. Tu sa stávajú akoby

individuálnymi akcentmi, tak ako s nimi ako so svojimi zrasť individuálne vedomie, lež ich zdrojom nie je individuálne vedomie. Akcent ako taký je *interindividuálny*. Živočišny krik ako číra reakcia na bolesť individuálneho organizmu je zbavený akcentu. Je to rýdzo prírodný jav. Krik nie je orientovaný na sociálnu atmosféru, a preto v ňom niet ani náznačkov znakového sformovania.

Téma ideologického znaku a forma ideologického znaku sú navzájom nerozlučne späté a rozlíšiť ich môžeme, pravda, len v abstrakcii. Veď koniec koncov jedny a tie isté sily, jedny a tie isté materálne predpoklady oživujú i tému, i formu.

Skutočne: jedny a tie isté ekonomické podmienky integrujú nový prvok skutočnosti do sociálneho obrazu, robia ho sociálne významným, „zaujímavým“, a jedny a tie isté sily vytvárajú formy ideologickej komunikácie (poznávacej, umeleckej, náboženskej a iných), ktoré zasa určujú formy znakového vyjadenia.

Teda témy a formy ideologickej tvorby vyrastajú v jednej a tej istej kolíske a v podstate sú dvoma stránkami jedného a toho istého.

Tento proces inkorporácie skutočnosti do ideológie, zdroj témy a zdroj formy možno najlepšie preskúmať na materiáli slova. V jazyku sa tento proces ideologického utvárania odrazil tak vo veľkých, svetodajných rozmeroch, skámaných paleontológou jazykových významov, ktorá odhaľuje integráciu ešte nediferencovaných zlomkov skutočnosti do sociálneho obrazu prvotných ľudí, ako aj v malých rozmeroch, konštituujujúcich sa v rámci súčasnosti, pretože slovo, ako vieme, citlivo odráža aj tie najmenšie pohyby sociálneho bytia.

Bytie sa v znaku, ktorý je jeho odrazom, nielen odráža, ale aj *lomí*. Čo určuje tento lom bytia v ideologic-

² Neskoršie podrobnejšie vysvetlime, v akom vzťahu je téma k sémantike jednotlivých slov.

